

LEVEN MET GODEN

‘De eerste voorwaarde om een goed mens te zijn, is iets lief te hebben; de tweede is iets te aanbidden.’

GEORGE ELIOT

‘Elk geloof is een poging zin te vinden in gebeurtenissen, niet een theorie die het hele universum tracht te verklaren.’

JOHN GRAY

‘Religieuze overtuigingen zijn geen universele waarheden, maar gemeenschappelijke waarheden, en ze sturen levens in plaats van feiten te beschrijven. Ze laten zien wat het betekent om bij een gemeenschap te horen en om trouw te zijn aan haar waarden.’

DON CUPITT

Neil MacGregor

LEVEN MET
GODEN

*40.000 JAAR VOLKEREN,
OBJECTEN EN RELIGIE*

BBC
RADIO

92-95 FM

The British
Museum

VOOR PAUL KOBRAK,
metgezel door aarde en vuur, lucht en water

Original English language edition first published by
Penguin Books Ltd, London.
By arrangement with the BBC and the British Museum.

The BBC and BBC Radio 4 logos are registered trade marks of
the British Broadcasting Corporation and are used under licence.

BBC logo © 2004

BBC Radio 4 logo © 2011

The British Museum logo is the registered trademark of the Trustees of
the British Museum and is used under licence. All rights reserved.

Oorspronkelijke titel: *Living with the Gods, On Beliefs and Peoples*

Oorspronkelijk uitgegeven door: Allen Lane

© The Trustees of the British Museum, BBC, and Neil MacGregor 2018

© Vertaling uit het Engels: Pon Ruiter, Arjanne van Luipen en
Peter van Nieuwkoop, 2018

© Nederlandse uitgave: Hollands Diep, Amsterdam 2018

© Omslagfoto: Neus en lippen van Achnaton, c. 1353-1336 BCE.

The Metropolitan Museum of Art, New York. Purchase,
Edward S. Harkness Gift, 1926 (26.7.1395)

Omslagontwerp: Jim Stoddart, Penguin Books Ltd, Londen

Omslagontwerp Nederlandse uitgave: Peter de Lange, Amsterdam 2018

Typografie: Krijnie Gerritsen, *bijzee*

Foto auteur: © Guardian News & Media, Ltd 2014

ISBN 978 90 488 4255 1

ISBN 978 90 488 4256 8 (e-book)

NUR 680

www.hollandsdiep.nl

www.overamstel.com

Hollands Diep is een imprint van Overamstel uitgevers bv

OVERAMSTEL
uitgevers

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Afbeelding titelblad: Zonsopgang bij de Harischandra Ghat in Varanasi aan de Ganges.

De gelovigen staan met het gezicht naar de opgaande zon.

INHOUD

INLEIDING

GELOVEN EN GEBORGEN ZIJN

VII

DEEL 1

Onze plaats in het patroon

1. EERSTE AANZET TOT HET GELOOF	2
2. VUUR EN DE STAAT	14
3. WATER VAN LEVEN EN DOOD	32
4. DE TERUGKEER VAN HET LICHT	50
5. OOGST EN EERBETOON	64

DEEL 2

Samen geloven

6. LEVEN MET DE DODEN	80
7. GEBOORTE EN HET LICHAAM	98
8. EEN PLAATS IN DE TRADITIE	112
9. LAAT ONS BIDDEN	125
10. DE KRACHT VAN HET LIED	138

DEEL 3

Theaters van het geloof

11. HET HUIS VAN GOD	154
12. GESCHENKEN AAN DE GODEN	170
13. SACRAAL DODEN	186
14. PELGRIMS	200
15. FESTIVALS	217

DEEL 4
De kracht van het beeld

16. DE BESCHERMVROUWEN	240
17. KUNST IN TIJDEN VAN SPIRITUELE REPRODUCTIE	254
18. HOE BETEKENIS KAN GROEIEN	268
19. JE LEVEN VERANDEREN	282
20. WEG MET HET BEELD, LEVE HET WOORD	296

DEEL 5
Eén god of meer

21. TEL UW ZEGENINGEN	316
22. DE MACHT VAN DIE ENE	330
23. PLAATSGEBONDEN GEESTEN	342
24. ALS GOD MET ONS IS	352
25. WEL TOLEREREN EN NIET TOLEREREN	370

DEEL 6
Aardse en bovenaardse machten

26. MANDAAT VAN DE HEMEL	388
27. UW KONINKRIJK KOME	400
28. DE DUIMSCHROEVEN AANDRAAIEN	418
29. 'ER IS GEEN GOD!'	439
30. LEVEN MET ELKAAR	456

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING	472
VERDER LEZEN	476
WOORD VAN DANK	479
REGISTER	480

INLEIDING

GELOVEN EN GEBORGEN ZIJN

Leven met goden gaat over een van de meest wezenlijke aspecten van het menselijke bestaan: dat elke ons bekende samenleving een aantal gemeenschappelijke overtuigingen en aannames heeft – een geloof, een ideologie, een religie – die veel verder gaan dan het leven van het individu, en een belangrijk deel zijn van een gedeelde identiteit. Weinig overtuigingen zijn beter in staat groepen mensen van een identiteit te voorzien – of tweedracht te zaaien – en vormen in veel delen van de wereld in politieke zin nog steeds een factor van groot belang. Soms zijn die overtuigingen seculier, met nationalisme als duidelijkste voorbeeld, maar in onze hele geschiedenis zijn ze toch wel, in de ruimste zin van het woord, religieus van aard geweest. Dit boek wil nadrukkelijk geen godsdienstgeschiedenis bedrijven, zeker geen betoog zijn voor het geloof, en al helemaal geen apologie voor een bepaalde vorm van geloof. Het kijkt naar alle jaren dat de mens bestaat en alle streken op aarde waar hij heeft gewoond of nog woont, en het houdt voorwerpen, plaatsen en activiteiten tegen het licht in een poging inzicht te krijgen in wat een gedeeld geloof kan betekenen in het openbare leven van een gemeenschap of een natie, welke invloed dat geloof kan hebben op de relatie tussen het individu en de staat, en welke cruciale bijdrage dat geloof heeft geleverd aan wat wij zijn. Want door te bepalen hoe we met onze goden leven, bepalen we tegelijk ook hoe we met elkaar leven.

Het geloof is terug

Na de Tweede Wereldoorlog heeft de westelijke wereld tientallen jaren lang een welvaart gekend die in de geschiedenis haar weer-

ga niet kent. De Verenigde Staten boden het grootste deel van hun inwoners – en miljoenen immigranten – een schijnbaar eindeloos toenemende voorspoed. In 1957 kwam de Britse premier Harold Macmillan met zijn befaamd geworden uitspraak dat de Britten ‘het nog nooit zo goed hadden gehad’. Dat waren ze met hem eens, en hij won met groot gemak de verkiezingen. In heel West-Europa en Noord-Amerika was economische groei de norm. Vrede had bijna overal tot overvloed geleid.

In de rest van de wereld waren de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten een verbeterd duel aan het uitvechten, soms met wapens, maar altijd ideologisch. Beide staten zochten nieuwe rekruten voor hun systeem, respectievelijk marxistisch staatscommunisme en liberaal-democratisch kapitalisme. Omdat beide ideologieën in feite economisch van aard zijn, hoeft het geen verbazing te wekken dat het debat zich in toenemende mate niet zozeer richtte op hun zeer uiteenlopende opvattingen over vrijheid en maatschappelijke gerechtigheid als wel op de vraag welk systeem zijn aanhangers de grootste materiële voordelen bood.

Een opvallend voorbeeld van dit gelijkstellen van idealen met hun materiële effect is een Amerikaans bankbiljet. Of eigenlijk twee biljetten. Het grootste deel van de Amerikaanse bevolking is christelijk, maar toch zijn de Verenigde Staten gegrondvest op het ook in de Grondwet vastgelegde principe dat het land geen staatsreligie kent. Maar in 1956 besloot het Congres, in een poging zich nog wat sterker te onderscheiden van de atheïstische Sovjet-Unie, opnieuw gebruik te gaan maken van het al veel langer bekende motto *In God We Trust*. In een gebaar dat rijk was aan onbedoelde symboliek, werd besloten die tekst niet op openbare gebouwen of de vlag aan te brengen, maar op het geld. Sindsdien staat het motto op elk biljet van 1 dollar, en op het biljet van 10 dollar zweeft het zelfs beschermend boven het ministerie van Financiën. Al sinds de negentiende eeuw werd het ironische *‘the Almighty Dollar’* gebruikt om te waarschuwen tegen het versmelten van God met de mammon. Maar nu werd een van de meest typerende overtuigingen van het land afgedrukt op het grote bewijs van het succes van dat land: zijn geld.

Op het eerste gezicht zou je kunnen denken dat de nieuwe tekst het bewijs was van de oppermacht van God in het Ame-

10 dollarbiljet, voor en na 1956.

rikaanse politieke systeem, een twintigste-eeuwse Amerikaanse versie van de letters *DG* – *Dei Gratia*, bij Gods genade – die op het Britse geld naast de beeltenis van de vorst of vorstin staan, of de Koranteksten op het geld van veel islamitische landen. Eigenlijk is het bijna andersom. Deze opvallende combinatie van een financieel en een spiritueel element was bepaald geen stap in de richting van een theocratie, maar juist symptomatisch voor een ingrijpende verandering in de relatie tussen ethiek en economie. Aan beide kanten van de Atlantische Oceaan werd de rol van het georganiseerde geloof kleiner, in zowel het openbare als het persoonlijke leven. Samenlevingen werden in steeds grotere mate seculier, in Europa sneller dan in de Verenigde Staten, en religieuze

bijeenkomsten werden door steeds minder mensen bezocht. De ‘revolutionairen’ van 1968 hadden de mond vol van economisch onrecht, maar God kwam in hun vocabulaire nagenoeg niet voor, laat staan dat ze op hem vertrouwden. Na de ineenstorting van het communisme, aan het eind van de jaren tachtig, was de consensus bijna overal duidelijk. De strijd der ideologieën was voorbij. Het kapitalisme had gewonnen, het communisme had verloren, religies waren verschrompeld en als er nog een geloof was – een samenhangend geheel van overtuigingen waar vrijwel iedereen zich achter kon scharen – was dat het geloof in materiële welvaart. Dat maakte Bill Clinton bij de presidentsverkiezingen van 1992 duidelijk met zijn memorabele uitspraak: *‘It’s the economy, stupid.’* Maar weinig mensen waren dat niet met hem eens, en net als eerder Macmillan werd hij tot leider van zijn land gekozen.

Vijfentwintig jaar later speelt, tot verbazing of verbijstering van het welvarende Westen, het georganiseerde geloof opnieuw een hoofdrol op het politieke toneel. In een mate die in Europa sinds de zeventiende eeuw niet meer is gezien, bepaalt dat geloof nu een groot deel van het mondiale openbare debat. Het materialistische denken van beide partijen in de Koude Oorlog is niet meer. Het hele Midden-Oosten is betrokken geraakt bij een moorddadig conflict waarin het debat en de strijd niet in het teken staan van economische, maar van religieuze motieven. In Indonesië en Nigeria, in Myanmar en Egypte worden gemeenschappen aangevallen en leden ervan vermoord met als voorwendsel dat ze door het belijden van een afwijkend geloof buitenstaanders in eigen land zijn geworden. India, dat een grondwet heeft waarin wordt bepaald dat de overheid zich verre houdt van alle religies, wordt geplaagd door oproepen dat de regering moet gaan voor een expliciete hindoe-identiteit, met ernstige gevolgen voor Indiërs die moslim of christen zijn (hoofdstuk 25). In veel gevallen, en zeker ook bij de Verenigde Staten, wordt het immigratiebeleid – in de praktijk neerkomend op het tegenhouden van immigranten – maar al te vaak bepaald door het geloof van die immigranten. Ook in het grotendeels agnostische Europa dringt de premier van de Duitse deelstaat Beieren aan op het aanbrengen van een kruis in alle openbare gebouwen als symbool van de christelijke Beierse identiteit, en de Franse regering verbiedt het dragen van boerka’s

die het hele gezicht bedekken (hoofdstuk 28). In Zwitserland is een referendum geweest over een verbod op de bouw van minaretten (hoofdstuk 9), terwijl in Dresden regelmatig duizenden mensen demonstreren tegen de ‘islamisering’. China, het volkrijkste land op aarde, beweert dat zijn nationale belangen, sterker nog, de integriteit van de staat, wordt bedreigd door de verbannen geestelijk leider van de Tibetaanse boeddhisten, de dalai lama, een man wiens enige macht gelegen is in het geloof dat hij belichaamt.

De islamitische revolutie van 1979 in Iran, die de seculiere wereld choqueeerde en indertijd juist tegen de historische trend in leek te gaan, lijkt achteraf gezien juist een vingerwijzing te zijn geweest dat die trend zou gaan keren. Na decennia van vernederende interventies door Britten en Amerikanen vond de Iraanse politiek in het geloof een manier om de identiteit van het land een nieuw gezicht te geven en die uit te dragen. Sindsdien zijn nog veel meer mensen die weg ingeslagen. Zestig jaar geleden had vrijwel niemand kunnen voorzien dat een politiek bestel dat in het teken stond van geruststellende welvaart, in vele delen van de wereld zou plaatsmaken voor heftige retoriek en een vaak gewelddadig bestel waarin identiteit door middel van het geloof wordt bevestigd en

Problemen rond het belijden van geloof in de openbare ruimte. Onder toezicht van de politie bidden Franse moslims in Clichy, bij Parijs, in maart 2017 op straat om zo te protesteren tegen het sluiten van een illegale gebedsruimte.

uitgedragen. Een van de argumenten in dit boek is dat we ons daarover niet zouden moeten verbazen, omdat dit een terugkeer is naar het patroon dat al vrijwel onze hele geschiedenis bepalend is voor samenlevingen.

Wonen in verhalen

‘We vertellen onszelf verhalen om te kunnen leven.’ Dat is de befaamde openingszin van een bundel essays die Joan Didion heeft geschreven over haar belevenissen in het seculiere Amerika van de jaren zeventig van de vorige eeuw. Die zin gaat niet over religie, maar er klinkt wel een dwingende behoefte in door die we allemaal hebben, een behoefte aan verhalen die ordening aanbrengen in onze herinneringen en verlangens, en vorm en betekenis geven aan ons individuele en collectieve leven.

We beginnen met de oudste bewaard gebleven bewijzen, uit de grotten van Europa aan het eind van de laatste ijstijd. In hoofdstuk 1 zullen we zien dat een samenleving die gelooft dat er iets is wat het eigen bestaan overstijgt, een verhaal dat verder gaat dan het leven van alledag en het individu, beter toegerust lijkt te zijn bedreigingen het hoofd te bieden en tot bloei te komen. Aan het begin van de twintigste eeuw betoogde de Franse socioloog Émile Durkheim dat zonder zulke boven alles en iedereen uitrijzende verhalen, zonder wat hij ‘de opvatting die een samenleving over zichzelf construeert’ noemde, er helemaal geen samenleving kan ontstaan. Die verhalen, de idealen die daaruit naar voren komen en de ceremonies waarin ze worden verbeeld, waren voor Durkheim de wezenlijke elementen van elk gezamenlijk beleden geloof. En in zekere zin *zijn* die verhalen de samenleving. Als we ze, om wat voor reden dan ook, kwijtraken of vergeten, bestaan we heel concreet als collectief niet meer.

Een religieus systeem bevat vrijwel altijd een verhaal over hoe de wereld is geschapen, hoe de mens daarin terecht is gekomen en hoe mensen en alles wat verder nog leeft zich dienen te gedragen. Maar meestal gaan de verhalen en de daarmee samenhangende rituelen veel verder en vertellen ze leden van de groep ook hoe ze zich tegenover elkaar moeten gedragen, en, heel belangrijk, ze richten zich tevens op de toekomst, op de aspecten van de

samenleving die blijven bestaan terwijl de generaties voorbijgaan. Ze brengen de levenden, de doden en de mensen die nog niet geboren zijn bijeen tot één eeuwig doorlopend verhaal, dat iedereen omvat.

De krachtigste verhalen, met het grootste dragende vermogen, zijn het werk van generaties. Ze worden herhaald, aangepast en weer doorverteld, opgenomen in het dagelijkse bestaan en raken zo sterk geïnternaliseerd dat we ons er vaak nauwelijks van bewust zijn dat we worden omgeven door verhalen over verre voorouders. Ze verschaffen ons een eigen plek in een patroon dat wel waarneembaar is, maar niet volledig begrijpelijk, en doen dat bijna zonder dat we het merken. Het is een proces dat we elke dag weer meemaken als we een wel heel vertrouwde cyclus doorlopen: de dagen van de week.

Leven in de tijd

Zondag, maandag, dinsdag, woensdag, donderdag, vrijdag, zaterdag. Het idee om de maancyclus te verdelen in vier weken van zeven dagen is misschien afkomstig uit het oude Babylon. In de moderne vorm is het waarschijnlijk voortgekomen uit een joods model en is het een echo van het scheppingsverhaal uit Genesis waarin wordt verteld dat God in zes dagen de wereld schiep en op de zevende uitrustte, en de mensheid en hun dieren instrueerde dat ook te doen. Daardoor verbindt elke week ons met het begin van de tijd en beregelen de dagen van de week ons werk en onze vrije tijd, het steeds weer terugkerende ritme van ons bestaan. Maar ze doen meer, en wat dat is, is afhankelijk van onze taal en ons geloof. De Engelse namen van de dagen van de week zijn een overgeërfde bespiegeling over de cycli die de tijd kent. Het patroon van de zon, de maan en de om ons heen draaiende sterren is erin vastgelegd. En bij niemand ter wereld is de week exact gelijk aan de Engelse versie.

Sunday en *Monday* – het begint met de zon en de maan, die we vrijwel elke dag zien en die met hun bewegingen de loop van de maanden en de jaren bepalen. In het grootste deel van West-Europa volgen dan de gemakkelijk zichtbare planeten. In de Romaanse talen is dat heel duidelijk: Mars – *martedì/mardi*;

Mercurius – *mercoledì/mercredi*; Jupiter – *giovedì/jeudi*; Venus – *venerdì/vendredi*. De volgorde verbaast een moderne astronoom misschien, maar dat is de volgorde die de Romeinen hanterden en die ze ons hebben nagelaten. In Engeland hebben rond de zevende eeuw de dagen die aan exotische goden en naar hen vernoemde planeten waren gekoppeld een nieuwe naam gekregen, die was ontleend aan equivalente Noordse goden: Tiw, Woden, Thor en Frigg hebben hun naam gegeven aan *Tuesday*, *Wednesday*, *Thursday* en *Friday*. Maar op *Saturday* krijgen deze vertrouwde goden gezelschap van Saturnus, de enig overgebleven Romeinse immigrant. Onze week is dus, net als onze taal, een vreemde Germaans-Latijnse hybride.*

Elke week bevat dus de verschillende cycli van de zon, de maan

Van Maan-dag naar Zon-dag. De Romeinse goden van de Engelse dagen van de week, op een Italiaanse armband uit de negentiende eeuw.

en de vijf planeten, een bestel dat niet alleen vele jaren omvat, maar ook vele goden en de weidsheid van de ruimte. In de namen die we voor onze dagen hanteren, zit het hele zonnestelsel, het ruimte-tijdcontinuüm zoals dat in de oudheid in het Middellandse Zeegebied bekend was en aan het noordelijke deel van Europa is doorgegeven. De loop van de week is dus een beknopte geschiedenis van de kosmos, waarin we elke dag weer

* In het Nederlands verwijst ‘dinsdag’ naar de Germaanse god Thingsus of naar ‘ding’ (rechtszaak), omdat rechtszaken wellicht op die dag werden gehouden. ‘Donderdag’ is ontleend aan Donar, onze naam voor Thor, ‘vrijdag’ aan Freya, onze naam voor Frigg. (vert.)

te maken krijgen met de goden van onze voorouders en die van de Romeinen. Samen structureren die de tijd, op een heel oude, maar stabiele manier.

De grootse – en verrassend draagbare – spanne van die week is fraai af te zien aan een prachtige negentiende-eeuwse Italiaanse armband met cameeën, met de zon en de maan aan weerszijden van de planeten, in de juiste volgorde, allemaal fraai in reliëf uitgesneden en in klassiek-Romeinse stijl weergegeven. Maar al is de armband in Italië gemaakt, hij is alleen begrijpelijk als je er de Engelstalige week bij denkt, omdat het weekend in het Engels heel anders is dan dat in Zuid-Europese talen. In het Italiaans (en het Frans en de andere Romaanse talen) komt er na de vrijdag geen Saturnus-dag, omdat de week dan omschakelt naar een religieuze stand. En dus maakt de heidense god plaats voor de sabbat van de ene god van de joden: *sabato* en *samedi*. En na de joodse sabbat komt niet de dag van de zon, maar *domenica* of *dimanche*: de dag van *dominus*, de Heer. In dit deel van Europa gaat het weekend niet over de patronen van hemellichamen, maar over hoe we op aarde moeten aanbidden. Op deze manier geven de dagen van de week vorm aan de tijd en wordt de alledaagse routine van ons leven in een vast patroon gegoten, waarin zowel kosmische harmonie als maatschappelijke orde zichtbaar is.

De uit zeven dagen bestaande week is nu een mondiaal fenomeen, maar de uiteenlopende namen die de dagen hebben gekregen, vertellen een uitgebreide verzameling plaatselijke verhalen, bepaald door gebruiken en taal. In het grootste deel van Europa zoals dat vorm heeft gekregen onder de rooms-katholieke kerk, zijn de niet-christelijke goden, ook al werden ze niet meer vereerd, bepalend geweest voor de namen van de dagen, terwijl in het zuiden daar de joodse en de christelijke heilige dag bij zijn gekomen. Maar in Oost-Europa en het Midden-Oosten verwierp de orthodoxe kerk de niet-christelijke goden en hun planeten volledig. In plaats daarvan koos men voor de radicaal andere traditie van de joden. Later namen ook de moslims dit model over. Hierbij heeft de week een duidelijke kern: de enige bestaande God, en de dag die bij uitstek aan hem is gewijd: vrijdag voor moslims, zaterdag voor joden, zondag voor christenen. De andere dagen hebben geen religieuze of kosmische connotaties, maar alleen een nummer: de

dag erna, de tweede dag, de derde dag enzovoort. En dus vertellen de dagen van de week in het Hebreeuws, Russisch of Arabisch (om ons maar niet verder van huis te wagen) een verhaal dat heel anders is dan het onze, met als thema het actief beoefenen van het geloof en een rigide monotheïsme, van één enkele god rondom wie ons hele leven is geordend, een god die nadrukkelijk zijn tijd niet wil delen met paganistische goden (hoofdstuk 22).

Als je zegt hoe de dagen van de week heten, geef je in het grootste deel van de wereld bewust of onbewust aan wat de religieuze geschiedenis is van de gemeenschap waarvan je deel uitmaakt. Daarom kwamen de sterk tegen religie gekante aanhangers van de Franse Revolutie, die net als bij het metrische systeem iets wilden bedenken wat in de hele wereld bruikbaar was, tot de conclusie dat dit alleen maar kon door de hele week af te schaffen en over te gaan op decimaal genummerde dagen (hoofdstuk 29). Dat was logisch en ze dachten dat het overal zo moest worden. Maar ook hier keerden al na een paar jaar de oude goden terug.

De naamgeving van dagen ligt misschien wel complex, maar culturen verschillen nog sterker van elkaar, en die verschillen zijn ook nog venijniger als het aankomt op het tellen van jaren. Waar begin je te tellen? Wanneer is de tijd – of, om wat preciezer te zijn, *ons* verhaal – begonnen? Voor de joden was dat het moment waarop Jehova de wereld schiep. Voor de Romeinen was het de stichting van hun stad. Beide gevallen zijn een perfecte illustratie van de manier waarop ze tegen hun plek in de wereldgeschiedenis aankeken. Maar voor anderen was dat het moment waarop de wereld voor de tweede keer begon en alle dingen nieuw werden gemaakt. Voor christenen is dat de geboorte van Christus, voor moslims de dag waarop de Profeet van Mekka naar Medina verhuisde en de gemeenschap der gelovigen vaste vorm begon aan te nemen. In het keizerlijke China begon de telling van voren af aan als een nieuwe heerser aantrad. Bij de Franse Revolutie werd door het uitroepen van de republiek en het nieuwe staatsbestel 1792 *l'an 1*. In het Mexico van de Azteken kende men geen begin en geen einde, maar een complexe, zich eindeloos herhalende cyclus van 52 jaar. Er is, kort en goed, geen universeel verhaal: een jaartelling is, net als de namen van de dagen, een afspiegeling van hoe een bepaalde gemeenschap zichzelf en haar plek in de tijd ziet.

Doordat de macht van Europa en Amerika de afgelopen twee eeuwen sterk is gegroeid, is het grootste deel van de wereld al dan niet onder dwang overgestapt op de daar bedachte tijdrekening, dus in de jaren voor Christus (v.Chr.) en na Christus (n.Chr. of A.D., Anno Domini, ‘in het Jaar des Heren’). Ofschoon ze een heel ander geloof aanhangen, hebben veel mensen erin toegestemd dezelfde indeling te hanteren, maar willen niet v.Chr. en n.Chr. gebruiken, omdat die uitgaan van een exclusief christelijke visie of die in elk geval erkennen. Zij geven de voorkeur aan een neutrale term die sinds het eind van de negentiende eeuw sterk aan populariteit heeft gewonnen: *Common Era*. Daarbij wordt de christelijke chronologie aangehouden. De jaartelling begint dus bij het jaar waarin Jezus naar verluidt geboren is, alleen staat er nu BCE (*Before Common Era*) of CE bij.

Het concept Common Era is een vernuftige en grotendeels geslaagde poging een kader te vinden dat voor iedereen op aarde bruikbaar is en niet voortkomt uit een bepaalde taal, cultuur of geloof. Maar het is een van de weinige gevallen waarin dat is gelukt. Misschien komt dat in dit geval omdat twee (en in Iran drie) kalenders prima naast elkaar kunnen bestaan en elke kalender voor een ander doel wordt gebruikt – een oecumenische en zelfs bilinguale kijk op de tijd. De meeste conflicten tussen plaatselijke en mondiale visies blijken heel wat minder goed oplosbaar.

De grenzen van de taal

Met de voorbeelden van de dagen van de week en de kalender raken we aan veel van de onderwerpen waarover we het verderop in dit boek op wat minder alledaags niveau zullen hebben. Daaruit blijkt zonneklaar hoe verbazingwekkend lang geloofspatronen blijven bestaan als die zich eenmaal hebben ingenesteld, en de mate waarin rituelen van aanbidding in vele – misschien wel de meeste – gemeenschappen bepalend zijn voor het ritme van het leven.

In dit boek kijken we niet naar het leven van een teruggetrokken kloosterling, of persoonlijke spiritualiteit, of naar wat individuen geloven of naar de abstracte theoretische waarheid van religieuze opvattingen, die alleen voor adepten kenbaar zijn. In plaats daarvan

kijken we naar wat complete gemeenschappen geloven en *doen*. Het is een manier om je bezig te houden met religie – in de praktijk, niet als doctrine – die misschien vreemd overkomt als je bent opgegroeid met het idee dat elk geloof is gebaseerd op door een godheid geïnspireerde teksten waarin absolute waarheden vervat zouden zijn en waaruit in laatste instantie het gezag van die religie voortkomt. Als er één beeld is dat in het Westen als schoolvoorbeeld kan dienen van die kijk op georganiseerde religie, dan is het wel Mozes, die op de Sinaï rechtstreeks van God de Tien Gebooden krijgt: één almachtige, alles besturende God die een in steen gebeitelde tekst overhandigt met daarin een duidelijke, onwrikbare doctrine over hoe we hem moeten aanbidden en wat we moeten doen, en vooral ook laten.

Het behoeft geen betoog dat dit een bekrompen karikatuur is, zoals elke jood, christen of moslim meteen zou zeggen. Mozes op de Sinaï is voor alle drie de religies maar één aspect van een veel groter verhaal, dat millennia van contact met God omvat, nog veel meer goddelijk geïnspireerde teksten, vele andere maatschappelijke praktijken en voortdurend evoluerende interpretaties van de Hebreeuwse Tenach, de evangelies en de Koran (hoofdstuk 20). Niettemin komen uit letterlijke, fundamentalistische interpretaties van deze teksten nog steeds gewelddadige meningsverschillen tussen moslims, christenen en joden voort.

De abrahamitische religies zijn ongewoon, en niet alleen omdat ze in één enkele god geloven. Het grootste deel van de tijd heeft het merendeel van de wereld geen teksten gekend die aanspraak maakten op die unieke status. Als er al teksten waren. Nog minder verbreid is het concept van een centraal gezag, dat net als het Vaticaan nu een corpus aan doctrines opstelt waarin aanhangers van een religie geacht worden te geloven. Natuurlijk zijn er veel hindoeïstische en boeddhistische teksten, maar niet één daarvan heeft een duidelijk primaat, en dus wisselen de betekenis die eraan gehecht wordt en de bijbehorende praktijken van plaats tot plaats sterk. De Grieken en de Romeinen, op andere gebieden zo doortastend, hadden vrijwel niets wat we nu een geloofsverklaring zouden kunnen noemen. Hun opvatting over religie was dat het iets was wat burgers deden. Een opvatting over geloofssystemen waarbij alleen wordt gekeken naar doctrines en teksten, zou in

De wetten rond leven en geloof, door God aan Mozes gegeven. Uit een geïllustreerd Frans manuscript uit het begin van de veertiende eeuw.

hun ogen een deerniswekkend beperkte exercitie zijn.

Het is hoe dan ook vaak moeilijk te zeggen welk geloof mensen zouden uitdragen als hun daar op de man af naar werd gevraagd. Niettemin kunnen we wel hun gedrag waarnemen, de ceremonies, groot en klein, waarin ze uiting geven aan hun geloof en die, steeds herhaald, vorm geven aan een leven en een gemeenschap. En dus richt dit boek zich op die belangrijke ceremonies, op de dingen die mensen die eraan deelnemen gebruiken en de plaatsen waar ze worden uitgevoerd. Ik heb plekken uitgekozen waar grote aantallen mensen bij elkaar komen om offers te brengen, een pelgrimstocht te maken of rituelen uit te voeren, in een zo groot mogelijk gebied. De voorwerpen zijn vrijwel uitsluitend afkomstig van het British Museum, maar dat is eigenlijk geen bezwaar, omdat de collectie daar de hele aarde bestrijkt en voorwerpen bevat uit de alleroudste gemeenschappen van mensen die we kennen tot aan

het heden. Daardoor kunnen we aan een reis beginnen die de hele wereld omvat en ons langs allerlei materiële en maatschappelijke manifestaties van geloven voert.

Het grote voordeel van deze aanpak is dat we aan de hand van voorwerpen en locaties evenveel aandacht kunnen besteden aan grote, mondiale religies én de veel kleinere geloofssystemen die ingebed zijn in één bepaald landschap (hoofdstuk 23); godsdienstige praktijken onder strakke regie van koning of clerus; religieuze hoogtepunten zoals het kerstfeest of het feest van Nuestra Señora de Guadalupe (hoofdstukken 15 en 16), waarbij leken een belangrijke, maar niet in regels vastgelegde rol spelen; en religies die al heel lang verdwenen zijn of nog steeds een bloeiend bestaan leiden. Op deze manier kunnen we ook kijken naar geloofsvormen en gedrag waarbij we meestal niet aan een religie denken, zoals staatsatheïsme of het vereren van een nationale leider.

Deze benadering heeft nóg een voordeel. In een wereld waarin een paar duizend talen voorkomen, kunnen we, dankzij het feit dat voorwerpen zwijgen, doordringen op een gebied dat op andere manieren moeilijk toegankelijk is. Onze armband met de dagen van de week, die Engels spreekt en niet naar het Italiaans te vertalen is (en al helemaal niet naar het Arabisch), laat heel duidelijk zien hoe krachtig de banden zijn tussen taal en geloof. Het is niet alleen zo dat beide de sterkste krachten zijn bij het smeden van de identiteit van een gemeenschap. De woorden die we gebruiken om over geloof en religie te praten, zijn zonder uitzondering gevormd door – en blijven in de meeste gevallen beperkt tot – onze eigen gewoonten en gedachtepatronen. Om voor de hand liggende historische redenen gaan Europese talen gemakkelijk om met de abrahamitische traditie van één god, en ook met de klassieke goden van Griekenland en Rome. Maar in andere gebieden – Mesopotamië, India of Japan, om er maar een paar te noemen – hebben Europeanen veel moeite met onbekende, verwarrend fluïde opvattingen over wat het goddelijke is. Wanneer we termen proberen te vinden om de kennis en het inzicht in het landschap te beschrijven die het leven van mensen in Vanuatu en dat van Australische Aboriginals vorm geven (hoofdstuk 23), wordt al gauw duidelijk dat we gewoon niet over de woorden beschikken voor gedachten die een centrale rol spelen in het leven van deze gemeenschappen, maar

die wij in de onze nog nooit zijn tegengekomen. ‘Wezens met een ziel’ en ‘landschappen met een ziel’ – het klinkt nogal droog en abstract, ver verwijderd van de urgentie die zo’n ervaring maar al te vaak heeft. ‘Geesten’, waarschijnlijk het woord dat er het dichtstbij komt, heeft weer iets aanstellerigs, omdat je daarbij algauw aan seances gaat denken. Als we ons met onze taal in de gedachte-werelden van anderen wagen, zit er maar één ding op: erkennen dat die taal tekortschiet en dat we praten over dingen waarvoor we geen woorden hebben.

Een benadering aan de hand van voorwerpen, locaties en activiteiten kan niet anders dan fragmentarisch zijn. We komen zo nooit tot een samenhangend verhaal over het geloof. Maar ik hoop dat we op deze manier wel inzicht – vaak ongewoon en direct – kunnen bieden in een aantal van de vele manieren die samenlevingen hebben bedacht om zich een idee te vormen van hun plek in de wereld en daar invulling aan te geven.

Wie zijn ‘wij’?

Nog een van de centrale thema’s uit dit boek is dat veel van de grote vragen waarop religie zich richt samenvallen met de vragen uit de politiek. Hoe moet een samenleving zich zó inrichten dat zij kan voortbestaan? Wat voor offers voor het gemeenschappelijk belang kan een samenleving van een individu vragen? En wat het zwaarst weegt: wie maakt er deel uit van de gemeenschap die we ‘wij’ noemen? In de verhalen over het geloof komen we symbolen van solidariteit tegen van een bijna niet te evenaren kracht. In het vuur van de parsi (hoofdstuk 2) of in de standbeelden van de godin Durga (hoofdstuk 17) zijn alle onderdelen van de gemeenschap, rijk en arm, zwak en sterk, levend en dood, eervol vertegenwoordigd. Niet veel staten hebben een zó emotioneel dwingende metafoor weten te vinden voor een gemeenschap waarin iedereen meedoet.

Uiteraard zijn religies door de millennia heen welbewust zó gemanipuleerd door heersers en priesters dat delen van de samenleving zijn buitengesloten. Daarbij is het geloof dus gebruikt voor politieke onderdrukking. Hét voorbeeld is de massamoord op de joden door de nazi’s. We gaan in dit verband kijken

naar de wat minder bekende vervolging van christenen in het Japan van de zeventiende eeuw, en de vervolging van hugenoten in Frankrijk, die beide als oogmerk hadden vast te stellen wie niet als 'wij' dienden te worden beschouwd en die daarna door een krachtige centrale staat te laten elimineren (hoofdstuk 28). Maar het geloof kan voor onderdrukten ook een toevluchtsoord en een bron van kracht zijn. De geschiedenis van de joden na de verwoesting van de Tempel van Jeruzalem en de plannen van Hadrianus (hoofdstuk 27) of het als gemeenschap voortbestaan van tot slaaf gemaakte Afrikanen in de Verenigde Staten (hoofdstuk 10) is alleen te verklaren aan de hand van een geloof dat steun en kracht biedt, ook als andere pijlers zijn weggevallen. Onder zulke omstandigheden biedt een religie een zingevend gebouw waarin mensen beschutting en hoop kunnen vinden. En als machthebbers niet zo'n gebouw kunnen of willen bieden, vinden mensen zonder macht vaak een manier om toch zoiets te construeren. Kijk in dit verband naar de Mexicanen die in de Verenigde Staten proberen betere arbeidsomstandigheden te verwezenlijken (hoofdstuk 16). In alle gevallen, of ze nu politiek of religieus van aard zijn, proberen mensen hun identiteit vast te leggen.

De denkers van de Europese Verlichting, onder hen de mannen die de Amerikaanse Grondwet hebben opgesteld, hoopten dat ze door een scheiding aan te brengen tussen de georganiseerde religie enerzijds en het bestuur van een staat anderzijds voor altijd de gruwel van godsdienstoorlogen konden uitbannen. Dat streven is grotendeels geslaagd. Maar misschien hebben ze zich meer op het symptoom dan op de oorzaak gericht: de behoefte die ieder mens voelt om ergens bij te horen, en ook de behoefte aan een samenhangend verhaal waarin iedereen een rol speelt. Het gemeenschappelijke verhaal dat het geloof biedt, samenbindend en inspirerend, verdeeldheid zaaiend en buitensluitend, heeft maar al te vaak plaatsgemaakt voor de niet minder steun biedende en niet minder destructieve mythen van het nationalisme. Misschien heeft Durkheim wel gelijk gehad en waarden we vaak een ingebeelde, geïdealiseerde versie van de samenleving. Hebben we een idee van hoe zo'n samenleving er vandaag de dag uit zou moeten zien? Doordat in het recente verleden staten verzwakt zijn geraakt

als gevolg van de mondialisering van de economie, en in delen van het Midden-Oosten en Afrika sommige staten zelfs volledig zijn ingestort, is het geloof een steeds belangrijker factor geworden voor het bepalen van iemands identiteit. Geloofssystemen en de geborgenheid die ze kunnen bieden, zijn aantrekkelijker, krachtiger en gevaarlijker dan een generatie geleden.

De filosofen van de Verlichting dachten dat ze een manier hadden bedacht om verschillende geloofsgemeenschappen vreedzaam naast elkaar te laten bestaan binnen een en dezelfde politieke structuur: verdraagzaamheid en een seculiere staatsvorm. In de Romeinse wereld ging het er opmerkelijk harmonisch aan toe: de goden van de volken die ze onderwierpen, werden uitgenodigd plaats te nemen in het Romeinse pantheon (hoofdstuk 21). De meeste deden dat maar al te graag, en daardoor ontstond binnen het rijk een voortdurend uitdijend gevoel van gemeenschappelijke identiteit. Maar zo'n ontspannen, poreuze benadering van het geloof is alleen maar mogelijk bij een religie die vooral is gebaseerd op uiterlijk vertoon. Ze werkt niet bij een geloof dat hecht aan vastliggende doctrines, en al helemaal niet bij de monotheïstische religies, met hun Heilige Boek en hun enkele jaloeze god.

Dat de Common Era-tijdrekening nu over de hele wereld wordt gebruikt, is een tamelijk triviaal voorbeeld van een overeenkomst – door iedereen aanvaard, al is er nauwelijks over gepraat – die tot een universeel aanvaard principe heeft geleid zonder dat dit ieders individuele identiteit heeft aangetast. Zou het mogelijk zijn dat de mensheid nu komt tot een pluralistisch mondiaal verhaal, een geheel van aannames en ambities die gelden voor iedereen in onze hypercommunicatieve en steeds fragielere wereld, en die iedereen steun bieden? Het is een vraag van leven of dood voor de razendsnel toenemende aantallen migranten in vele delen van de wereld (hoofdstuk 30). Wie zijn 'wij'? Dat is de grote politieke vraag van deze tijd, en die gaat in wezen over wat we geloven.